Статті

Ірина ФАРІОН

РУСЬКА (УКРАЇНСЬКА) МОВА НА ПЕРЕХРЕСТІ ДВОХ УНІЙ: ЛЮБЛІНСЬКОЇ (1569) ТА БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ (1569)

У статті досліджено суспільний статус руської[1] (української) мови у межичассі двох уній: Люблінської (1569) та Берестейської (1596). Розкрито вплив знакових суспільно-історичних чинників на функціювання української мови та її рецепцію у шляхетсько-урядових середовищах. Усупереч активним полонізаційно-асиміляційним процесам, простежено шлях неспинного творення та утвердження руської мовно-етнічної свідомості на тлі традиційної конфесійної свідомості.

Ключові слова: руська мова, Люблінська та Берестейська унії, соціолінгвістика, мовно-етнічна свідомість.

© І. ФАРІОН, 2013

Соціолінгвістичний контекст функціювання *руської (української) мови* в діахронії крізь призму мовної свідомості провідних шляхетсько-урядових середовищ ще не був окремим об'єктом лінгвістичного дослідження, хоч низка вчених у різні часи принагідно чи з погляду іншого предмета дослідження торкалися цієї теми. Складність пропонованої проблематики зумовлена тим, що означена тема перебуває на межі історичної соціолінгвістики та історії мови, предмети дослідження яких часом накладаються один на одного. З огляду на те, виокремлюємо групи провідних учених, що зосереджували свою увагу на періодизації мови, невіддільно пов'язаної з суспільно-політичними процесами, проте не пронизаній вульгарним радянським соціологізмом (Юрій Шевельов, Олекса Горбач, Василь Німчук, Віталій Передрієнко, Міхаель Мозер), на її стильовій диференціації (Віталій Русанівський, Інна Чепіга), на існуванні явища диглосії (Юрій Шевельов) і білінгвізму (Борис Успенський, Віталій Передрієнко, Інна Чепіга, Василь Німчук), на прикладному застосуванні руської мови у часи Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) та Речі Посполитої (Михайло Грушевський, Іван Франко, Ярослав Ісаєвич, Григорій Півторак, Віктор Мойсієнко, Зігмас Зінкявічюс, Надія Непорожня), на самій природі руської мови як спільної мови для українців та білорусів чи її відокремленому характері (Іван Огієнко, Християн Станґ, Лукія Гумецька, Володимир Аниченко, Григорій Півторак, Володимир Мякишев), на мовознавчій науці того часу (Василь Німчук).

Зазначена наукова проблематика спонукає визначити мету цього дослідження: простежити еволюцію суспільного статусу руської мови та її рецепції в українських урядово-шляхетських середовищах у контексті впливу двох визначних політичних і релігійних подій — Люблінської та Берестейської уній. Маємо за завдання реконструювати ті далекі мовно-політичні події та простежити обриси мовно-етнічної свідомості другої половини XVII ст. на тлі глобального панування конфесійної свідомості.

Роль історико-політичних обставин в еволюції та суспільному статусі мови аксіоматична. Це основа мовного розвитку, що за потужного національного самоусвідомлення та нестримних національно-виз-

[1] У тексті дослідження оперуватимемо термінами ***руська мова***, ***проста мова*** як найчастіше уживаними на ту пору, розуміючи під ними книжну українську мову, що постала на основі книжної давньоруської мови часів Руси XI—XIII ст.

вольних змагань виводить мову на основну позицію причини і наслідку буття народу. Юрій Шевельов, досліджуючи історію української мови, наголосив на «*регулятивній*» ролі історичних фактів у мовній долі народу: «*Регулятивним фактором у диференційних та інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціяльні перетворення й нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів (процесів)*» [21, с. 195].

Рубіконовою подією для України в загальнополітичному і мовному плані стала Люблінська унія 1569 року. Деякі вчені вважають, що цей рік — кінець середньовічної Руси та початок ранньомодерної України, приєднаної до східнослов'янських земель у складі Польщі, а відтак інтенсивний конфлікт із західним християнством на тлі гострих суперечок щодо Реформації [17, с. 136]. Крім релігійного складника, потужним був і політичний складник. Унійний акт, затверджений сеймом 1 липня 1569 року, проголошував утворення нової федеративної держави «*двох народів*» (українці до них не належали) — Речі Посполитої (від лат. «*справа всенародна*»), що її мав очолювати один монарх, який був одночасно і королем польським, і великим князем литовським. Спільним ставав і законодавчий орган — сейм «*двох народів*» (литовців і поляків), а також сенат, до якого входили найвищі посадові особи як Великого князівства, так і Королівства. Водночас в унійних привілеях Волинського, Брацлавського, Київського воєводств задекларовано, що вони приєднуються до Польського королівства як «*рівні до рівних, вільні до вільних*», підтверджено збереження стародавніх кордонів з усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів, підтверджено чинність Литовського Статуту, гарантовано збереження руської мови у місцевому справочинстві та побуті — себто унійний акт 1569 року гарантував мешканцям приєднаних земель культурно-адміністративну автономію у межах Речі Посполитої [1, с. 76].

Така «*мінімалістична програма*» регіональної автономії випливала передусім із недостатнього рівня самостійного політичного самоусвідомлення української аристократії, або ж «*вигасання в ній державницького інстинкту*», що аж за століття викристалізувався у Гадяцькому трактаті: «*Люблінська унія уявнила цілковиту нехіть української еліти до організації власного державного життя. Посли не висунули державницької програми і зосередилися виключно на інтересах захування старовини*» [2, с. 40] — і, що ідеологічно найпринизливіше, погодилась на прилучення до Корони Волині, Брацлавщини та Київщини через **реституційний** привілей як свідчення обґрунтованих польських претензій на «*київську спадщину*». Поза тим, київський та волинський привілеї «*старанно уникають поняття «народ руський», уживаючи загадковіше поняття — «стани» тих провінцій*» (цит. за [2, с. 40]). Після Люблінської унії в юридичних актах все рідше натрапляємо на етноніми *русин* і *лях*, національна відмінність ніби ігнорується і зливається в одному понятті «*шляхта і лицарство закону грецького і римського*» [7, с. 152].

Під час укладення унії особливим подразником було мовне питання, порушене, зокрема, волинською шляхтою в окремій петиції до короля (Луцьк, 29 березня 1569 року), де шляхта, отримавши від короля універсал про потребу присягнути йому на вірність, у своєму листі висловила здивування написанням його польською мовою: «*…незвыклый ани коли небывалыи листы вашей кролевской милости под печатю корунною, писмом полским, до нас всехъ обывателей земли волынское через коморники вашей кролевской милости принесеный…*» [26, с. 43, 54]. Мовне подразнення через глибоке обурення виявила і польська сторона (посли коронні), коли разом з листами до короля Сигізмунда Августа від Костянтина Острозького, Олександра Чарторийського і Сангушка побачили лист від луцького римо-католицького біскупа Вербицького (Wierzbickiego), написаного руською мовою [26, с. 51][2]. Проливає світло на цю подію поляк, учасник тодішніх сеймових подій, зазначаючи у своєму щоденнику, що біскуп «*теж Русин. А видно це з того, що до Короля не написав він листа ані по польськи, ані по латині, тільки по руськи*» [8, с. 223].

---

[2] «Oprócz wspomnianych wyżej pism od Ostrogskiego i Sanguszki wpłnęły także listy od wojewody wołyńskiego Aleksandra Czartoryskiego, a także od katolickiego biskupa Wierzbickiego, który — co ciekawe — zredagował swój list po rusku, co oburzyło posłow koronnych».

Однак найважливішим було інше: саме Люблінська унія намалювала мовну лінію поділу між приєднаними землями і метрополією, протиставивши руську мову справочинства польській і латинській як *свою* мову *чужим*. Знаковим є і те, що ці привілеї так і не були перекладені руською мовою. Попри те, вступаючи до унії з Польщею, західноруська шляхта таки намагалася відгородити свій народ від чужоземного впливу. Головні основи буття цього народу полягали у руській мові і православній вірі [Арх. ЮЗР, с. XXXIV]. Можна констатувати, «*що в XIV—XVI ст. етнічне українське «ми» виявлялося у формах усвідомлення відмінности власної території, мови, релігії та права. Кожна з тих форм поставала не окремо, а в єдності, переплетено: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи з засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віровизнання і права; нарешті — традиційне віровизнання на своїй території через свою мову, за своїм правом*» [7, с. 150].

Підтверджує настанову на окремішне мовне існування новозаснована Руська метрика — окремі 29 книг у польській коронній канцелярії для українських земель, куди протягом 1569—1673 років записували руською мовою різні грамоти, привілеї, заповіти та інші документи, видані коронною канцелярією або канцелярією підканцлера, а також судові декрети, сеймові ухвали тощо, що стосувалися Київського, Волинського і Брацлавського, з 1635 року і Чернігівського воєводств. Документи, що стосувалися західноукраїнських земель, тобто Руського і Белзького воєводств, що увійшли до складу Польщі ще у XIV ст., а також Подільського воєводства, утвореного у складі Корони у XV ст., записували латиною, як і відповідні книги Коронної метрики. Самоназви тих книг на ту пору свідчать про безсумнівно виділений у них мовно-етнічний акцент: «*Реєстр справ руських*», «*Книги актів по-руськи писаних…*», «*Руські книги Великої канцелярії*» [5, с. 53—54, 57].

У складі ВКЛ зосталося тільки Південне Полісся і частина Підляшшя — це означало, що майже вся заселена територія нинішньої України, крім Закарпаття, Буковини, Чернігівщини та північно-західних окраїн, опинилася у складі Речі Посполитої, а польські магнати і шляхтичі, отримавши право набувати землі в Україні ще 1564 року на Варшавському сеймі [Арх. ЮЗР, с. XXI], стрімко збільшували соціальну основу носіїв польської, а не руської мови. За неповних півстоліття відсоток українців, що володіли маєтками та обіймали посади в керівних органах Волинської та Київської земель, стрімко зменшився, а в деяких урядах, зокрема в Овруцькому старостві, їх не було вже взагалі [10, с. 341]. Дивно, що це дає підстави деяким дослідникам висловлюватися про природний, добровільний і непомітний перехід русинів на польську мову: мовляв спеціальних постанов заборони чи обмеження руської мови не було: «*Щодо «заборони на мову» — то тут можна тільки руками розвести, бо джерело цього «відкриття» цілком у фантазії авторів*» [24, с. 374]. Як тоді трактувати те, що відразу за рік після Люблінської унії українська шляхта звертається до короля, домагаючись зберегти права української мови, гарантовані актом 1569 року? Зокрема, відомі нам вимоги київської шляхти 1570 року, брацлавської — 1576 року, волинської — 1577 року, руської шляхти на варшавському сеймі 1590 року [10, с. 338; 14, с. 102]. Це свідчить про поступове, але наступальне і неспиннне виведення руської мови зі сфери справочинства, про що йдеться у дослідженні тої самої Наталі Яковенко: «*Процес поступового проникнення у ділове життя Правобережної України латинської і польської мов відображений у записах судово-адміністративних книг*» [23, с. 66—67] як наслідок зусиль єзуїтської шкільної пропаганди через поступове втягування українців до сфери суспільно-економічних відносин Польської держави з її зневажливим ставленням до руської мови.

Назагал головний негативний вислід Люблінської унії — це виділення шляхти з загальної маси населення і піднесення її за рахунок інших станів. Здобувши привілейоване становище і пізнавши приваби влади, західноруська шляхта почала прагнути повної рівноправності з польською шляхтою, а отже, повної асиміляції з нею, чого без уневажнення руської мови зробити було неможливо. Таким способом на українських землях у складі Польської держави почала утверджуватися українсько-польська двомовність, що стала містком до відступницького ополячення українців. Як зауважив Ярослав Радевич-Винницький, носіями двомовності, звісно, були українці [15, с. 359].

Кардіограмою полонізації можна вважати підписи, які залишала шляхта у своїх документах. Якщо «*упродовж перших двох третин XVI ст. всі підписи шляхтичів під документами зроблені кириличним пись-*

мом», то з входженням української шляхти у глибші суспільно-економічні взаємини з Польською короною настає зміна. Зокрема, «*серед шляхтичів поширюється заведенція писати власне ім'я латинськими літерами, додаючи до нього польську формулу ręką własną або ręką swą. Вона защеплюється в останні роки XVI ст., і саме тоді В. Цяпінський дорікає руським шляхтичам за те, що вони «вже й не сміють» поставити підпис кирилицею. Її поширення стає таким, що в офіційних руських документах XVI ст. хіба лише винятково трапляються підписи кириличними буквами*» (цит. за [11, с. 109]). Характер підпису під документом, а також суспільний статус її носіїв засвідчує збірник документів Брацлавського воєводства (496 документів від 1566 до 1606 року) [ДБВ, с. 45]. Прикметно, що 42 магнати і шляхтичі, які володіли в Брацлавському воєводстві земельними маєтками, у різних документах збірника підписались по-руському — кирилицею (серед них Костянтин Острозький, Яхим Корецький, Лаврин Пісочинський, Гаврило Гостський тощо), тоді як польською підписалось 19 осіб, з яких восьмеро — українського походження. Тож можна твердити, що почала формуватися тенденція до асиміляції, хоча «*землеволодільча шляхта Брацлавського воєводства всі перші сорок років його існування загалом була вірною своїй рідній мові. Це ж, напевно, стосується і нижчих прошарків тамтешньої шляхти*» [ДБВ, с. 110]. Порівняймо, що у першій половині XVI ст. аристократи — і чоловіки і жінки — підписуються винятково по-руському. Проте згодом це стало такою модою, що навіть князь Андрій Курбський не зміг втриматися, щоб не додати «*ренкą свą*» [18, с. 197, 206]. Водночас поляки системно працюють над утвердженням статусу польської мови: з 1543 року дозволено вживати польську мову поряд із латинською, а сейм 1552 року визначає польську мову необхіднішу за латинську [13, с. 42—43].

Із кінця XVI ст. все частішають випадки складання місцевою (не прийшлою польською) шляхтою заповітів польською мовою, які, однак, до місцевих книг уписувалися й видавалися на руки зацікавленій особі, відповідно до Статуту, руською мовою, а ставити підпис під документами, незалежно від мови їх написання, по-польськи — стало вже нормою. Все частіше до актових книг писарі вписували заповіти польською мовою [10, с. 341]. Передумовою до цього в останні два десятиріччя XVI ст. стали вихованці єзуїтських академій і шкіл. Відтак у державних колах різко зменшилася кількість осіб, що захищала б руські традиції, право та мову [Ст. 1588, с. 8].

Про поступове входження польської мови у життя прилучених воєводств свідчить і володіння польською мовою писарів українського походження, що працювали в брацлавській гродській та земській канцеляріях. Їхня польська та латинська мова надто далекі від досконалості. Важливо й те, що спершу кириличні руськомовні документи абсолютно вільні від латинських кліше, які наводнюють їх із останніми десятиріччями XVI ст.: *ин енере* «загалом», «взагалі», *ексъ нункъ* «одразу», *про мале обтенто* «з огляду на несправедливий виграш справи», *сапит експектативам* «має на увазі очікування», *суб интеррегно* «під час безкоролів'я», *сумптибус суис* «власним коштом» [ДБВ, с. 130]. Це перші приклади латинського суржикування руських текстів, що вже давно було нормою у польськомовних документах. Починаючи від 1590-х років помітно зростає вплив польської мови на документацію Брацлавського воєводства, найбільшою мірою виражений у лексиці, поряд із незаступними орфографічними і фонетико-морфологічними розмовними українізмами на зразок характерного іканння через паралельне вживання *и* замість *є*: *Андреи — Андрии*, *вєра — вира*, *рєчка — ричка*; паралельне вживання *ѣ* та *и*: *Днєстр — Днѣстр*, *пасека — пасѣка*; дієслівні форми *пише*, *заишов*, *отдає* та ін [ДБВ, с. 129—130].

Проаналізовані нами постанови шляхетських провінційних сеймів (усього 41 акт від Люблінської унії 1569 року до Переяславської — 1654 року) [Арх. ЮЗР, с. 1—477], які започаткував своєю грамотою король Сигізмунд Август 1565 року, дають додаткову, повнокровну картину функціювання руської мови. Напередодні генеральних сеймів король запрошував шляхту збиратися у головних містах усіх воєводств, аби обговорити проблеми, а відтак, ухваливши щодо них рішення, через своїх послів скеровувати інструкції на генеральний сейм [Арх. ЮЗР, с. XVI]. Мовний код цих документів і характер підписів під ними наприкінці XVI ст. засвідчує збереження руської мови не лише у самому документі, але й у підписах шляхтичів. Зокрема, йдеться про універсал Сигізмунда Августа про приєднання Волинської землі до Корони Польської 1569 року, що містить присягу руською мовою і понад 270 підписів

виняткову руською мовою [Арх. ЮЗР, с. 1—17]. Таку саму мовну картину спостерігаємо у шляхетських сеймикових постановах та інших документах 1574 і 1590 років [Арх. ЮЗР, с. 18—34].

Від кінця XVI ст. можна говорити про поширення серед української шляхти й козацької старшини польської мови. Настає нова доба українсько-польської двомовності як наслідок агресивної політики полонізації і водночас відступництва руської шляхти. Впродовж останньої третини XVI ст. — поч. XVII ст. у католицизм перейшли майже всі князівські родини українського чи білоруського походження: Пронські, Слуцькі (Олельковичі), Збаразькі, Вишневецькі, Васальські, Острозькі, Ружинські, Заславські, Чарторийські, Корецькі та ін. Трагізм тієї ситуації полягав у денаціоналізації економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої верстви українського суспільства, яка задля збереження й наступного зміцнення своїх позицій не лише не підтримала боротьби українського народу за національне визволення, а відкрито виступила на боці її супротивників. Характерно, що процес денаціоналізації охопив не лише панів-католиків, а й православних, позиції яких залишалися досить міцними на Брацлавщині та Київщині [16, с. 65]. Мимовільним є порівняння: «*...Тоді як у Польщі відповідь на мовне питання привернула увагу освічених людей до народної мови, в Литві та Україні вона відділила освічену еліту, світську і церковну, від решти населення*» [17, с. 140].

Як бачимо, не «*фантазія*», за Наталею Яковенко, а реальність колонізованого руського суспільства Річчю Посполитою та сколонізоване мислення провідної верстви і її морально-духова слабкість спричинили зміну статусу руської мови. Слушно зауважив Василь Лісовий, «*якщо глянути на українську історію стороннім поглядом, то передусім українець із вищих соціальних верств нагадує порожню посудину, у яку стороння сила, спираючись на насильство, вливає свій — і кожен раз новий зміст: перефарбовує українця то в поляка, то в австрійця, то в росіянина. Ця піддатливість, чи «бароковість» (за Чижевським,) чи аморфність, як я схильний говорити, освіченого українця вражаюча*» [9, с. 225].

Попри все, позитивні наслідки унії виявилися не лише в об'єднанні українців, що мешкали у різних державах, але в посиленні їхніх міграційних процесів. Особливо помітним був переселенський потік на Волинь і Київщину галицької шляхти, що відчувала привабливість служби на княжих дворах, а також простолюду, що освоював незаселені терени Брацлавщини та Київщини, масово засновуючи нові міста і містечка на засадах магдебурзького права. Лише у Брацлавському та Київському воєводствах виникло понад 300 міських поселень. Основний контингент переселенців становили втікачі з панських маєтків, тобто найсміливіші, енергійні, вольові й рішучі мешканці сіл і міст Галичини, Волині, Західного Поділля (Подільського воєводства), півночі Київського воєводства. Зростанню кількості колоністів сприяла запроваджена тут практика слобод — звільнення землевласниками поселенців від податків і повинностей на термін від 10—15-х до 30-х років. Наслідком колонізації став значний демографічний приріст: чисельність населення на південно-східних територіях протягом 1569—1648 років зросла у 20—30 разів. За своєю інтенсивністю та масовістю колонізація півдня та сходу України не мала собі рівних в Європі й багато в чому випередила всесвітньо відому колонізацію «*дикого*» заходу Америки [1, с. 77; 16, с. 69]. З мовного погляду ці міграційні рухи породжували «*велику строкатість, оскільки серед поселенців були носії всіх можливих українських говірок, як південно-західних, так і північних, а поза тим — білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох інших мов, від татарської до німецької чи литовської. З взаємодії цих діалектів і мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали* ***південно-східні говірки****, що їхні прикмети, викристалізувані в другій половині XVI ст. та в XVII столітті, зазнали тільки незначних змін у XVIII—XIX ст.*» [22, с. 711]. Ці мовні зміни розглядаємо у контексті загальновизнаної «*культурної революції*» чи, за Михайлом Грушевським, «*українського національного відродження*», виявленого, зокрема, у формуванні усвідомленої окремішньої національної спільноти, об'єднаної мовою.

За спостереженням Юрія Шевельова, події 1569—1575 років (Люблінська унія Литви з Польщею, визнання Польською державою 1570 року козацтва як військового формування та соціяльної групи, розвиток книгодрукування) створили передумови для зміни історично-культурного тла, а отже, виникнення **середньоукраїнської доби** (від середини XVI до перших

років XVIII століття) [22, с. 491]. Характерна ознака **середньоукраїнського** періоду — численні світські документи з різноманітних урядових канцелярій — від королівської до сільських, де «*жодна традиція чи модель церковнослов'янської мови [...] не витримується*», себто «*канцелярська мова, називана тоді руською, явно відрізнялася від церковнослов'янської у своїй основі (принаймні щодо намірів) мови церковних книг, особливо після поширення Евтимієвої реформи. Лише поява реформаційного руху наприкінці періоду вможливила спроби досягти якогось компромісу між обома варіантами (наприклад, Пересопницька Євангелія 1561 р.)*». Ця мова була сповна придатна виконувати державницькі функції, позаяк «*насичена готовими формулами у фразеології, словництві та навіть деяких варіантах написання*» [22, с. 501—502]. Натомість українська мова з більш або менш помітним церковнослов'янським забарвленням зосталася хіба що в приватних і церковних документах, зокрема у документах Люблінського братства, при Церкві св. Спаса (1551—1632 рр.) та Львівського Успенського братства (1591—1650 рр.) тощо [22, с. 735].

Нові політичні обставини вплинули на стосунки між Львовом, Києвом та Вільном. Останнє місто втратило роль провідного культурного центру (найтісніші зв'язки припадають на середину XV до середини XVI ст. — час міцної зверхності Великого князівства Литовського над значною частиною України) [22, с. 982], натомість центр ваги перемістився на українську територію: Острiг, Луцьк, Львів, Київ. Унаслідок цього «*руська мова, вживана в Україні, поступово внезалежнилася від білоруської, вбираючи дедалі більше суто українських рис*» [2, с. 719]. Юрій Шевельов, у зв'язку з новими культурно-політичними обставинами, фіксує щойно народжений лінгвістичний термін («починаючи з 1580 р.») — *простая мова*, «*тобто мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів*» [22, с. 719] — вона наводнила учительні Євангелія, казання, листи, документи братств, приватні листи... Іван Франко цю мову назвав найбільшим досягненням доби, позаяк вона була значно ближча до народної мови, ніж церковнослов'янська і надто відмінна від мови московської [20, с. 354]. Отож упродовж XIV—XVI ст. на етнічних українських землях, попри всі несприятливі зовнішньополітичні обставини, витворився «*специфічний культурний ідіом*» [4, с. 25] — руська мова, чи *проста мова*, якою написані знакові юридичні пам'ятки Вислицький Статут 1347 року, Судебник князя Казимира 1468 року і Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 років.

Інтенсивність польського впливу на українську мову співвідноситься з політичною історією і в контексті внутрішнього мовного розвитку. Якщо Галичина, відійшовши до Польщі ще 1340 року, віддавна зазнала потужної полонізації, «*то Східна Волинь і Київщина зазнали відчутного напливу польських елементів не по персональній польсько-литовській унії 1385 р., а щойно по фактичному об'єднанні обох держав, тобто по Люблінській унії 1569 р. Саме тут коріниться ще й дотепер не позбавлене актуальності протиставлення двох варіантів української мови: західного та східного*» [11, с. 42].

Завершилося століття укладенням релігійної Берестейської унії 1596 року, непроминальне значення якої у переосмисленні нових територіальних устроїв «*у категоріях політичних*»: унія розламала звичні для Середньовіччя уявлення про об'єднаність етносу вірою, чи конфесійністю, що лише підтвердило крокування Україною ранньомодерного часу. Попри боротьбу «*Руси з Руссю*», унія викристалізовувала етнічно-національний чинник. Не випадково Унійна Церква повільніше запроваджувала польську мову, ніж православна: польська мова почала домінувати в ній від 1650 року [17, с. 395].

Василь Німчук — перший з українських учених, хто започаткував парадигму вивчення історії української літературної мови у зв'язку з Берестейською унією, що «*спричинила кінцеве оформлення та небувалий розвиток полемічного стилю української мови з усім арсеналом засобів впливу на читача й слухача*». Водночас учений розширює діапазон зв'язку між мовою та історико-політичними і культурно-релігійними умовами, називаючи останні причиною того, «*що в Україні в кінці XVI—XVII ст. складалася чи не найскомпліковаміша в Європі (якщо не в усьому світі) мовна ситуація*» [12, с. 1]. Йдеться про використання різною мірою чотирьох мов: української, церковнослов'янської місцевої редакції, польської, латинської (у поодиноких випадках у другій половині XVI ст. — грецької). Попри те, «*етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови — українська писемно-літературна та*

церковнослов'янська української редакції», межі і сфери функціювання яких знову-таки «*немалою мірою формувала конфесійна ситуація в українських землях*» [12, с. 1]. Поряд з тим така мовна «*барвистість*» є наслідком ієрархії мовних престижностей, де першу сходинку (власне політичним і освітнім зусиллям) посіли латина і польська, що відверто поборювали церковнослов'янську та руську. Активні суспільні зміни не лише через вплив двох уній, але й у контексті строкатої доби бароко «*вносили сум'яття у світ стабільних вартостей*» [25, с. 301] й отримували такий небачений для інших століть мовний розмай. Гадаємо, що для цього сповна прийнятний термін «*розбалансоване світовідчуття*» [25, с. 302], позаяк писання польською та латиною не применшувало патріотичної налаштованості провідної інтелектуальної еліти того часу, але і не піднімало статусу руської мови — себто це було «*не національним упередженням, а зброєю в боротьбі за душі*» [17, с. 137]. Така мовна розбалансованість мала суттєвий вплив на становлення-не-становлення української держави, на чому наголошує відомий історик В'ячеслав Липинський: «*…Існування в Україні споконвіку трьох мов: двох «панських» (церковнослов'янської і латинської, потім польської і російської) і одної «народної»; іншими словами, взаємне нерозуміння себе між організаторами та організованими, і організаторів проміж собою унеможливлювало реальну самостійність*» [8, с. 64].

Думку провідного історика мови Василя Німчука про вплив унії на внутрішньомовний і метамовний контекст підхоплює австрійський дослідник Міхаель Мозер, зауважуючи на «*міродайній ролі у мовному розвитку*» церковної історії, позаяк вона «*започатковувала другий золотий вік українського письменства*» поряд із ще одним імпульсом мовного розвитку — європейською Реформацією: вона бо проклала шлях руській мові до церковних текстів [11, с. 42—43]. Ця визначна подія у церковній історії мала непроминальний вплив на цілий комплекс інтересів: культурних, політичних та економічних [6, с. 145]. У мовно-культурній площині — це творення полемічних творів польською мовою[3] як зрозумілою передусім для опонента, одначе вона суттєво не вплинула на мову офіційної царини, попри окремі документи в канцелярії Богдана Хмельницького та ін. польською мовою, що радше є наслідком загальної полонізації України. Показово, що «*використання чужої панівної мови не було і не є тільки українським явищем — воно має типологічний характер. Представники поневолених народів часто використовують мову поневолювачів для боротьби за свої національні права, в т. ч. за рідну мову*» [15, с. 365].

Церковна унія відобразилася на масовій суспільній свідомості широких верств «*простого*» населення: міщан, козаків, селян, які сприйняли її передусім як «*конфлікт міжнаціональний, породжений бажанням «польського» народу підпорядкувати собі «руський» народ у Польсько-Литовській державі*» [19, с. 128—129]. Єдиною силою, що була спроможна захистити права руського народу саме від XVII ст., стало козацтво, у перелік захисту прав і вольностей якого неминуче входила руська мова як один із засобів відмінності від поляків. Саме таке масштабне охоплення міжетнічного протистояння у Речі Посполитій начебто лише на релігійній основі виводить значення цієї унії поза рамки церковної історії, перетворюючи її згодом в один із чинників визвольних воєн упродовж XVII ст., а також у визначальний історичний рушій усього наступного століття. Довколоунійна полеміка вперше чітко артикулювала ідею договірного входження «*руського народу*» з комплексом його прав та вольностей до Польсько-Литовської держави й помітно активізувала діяльність шляхти Волинського, Київського, Брацлавського воєводств на варшавських сеймах, і зокрема, у мовному контексті [25, с. 233, 316]. **Протиставлення ляха-католика і русина-православного як втілення етнічної належності — основний вислід двох уній, себто об'єднань того, що об'єднати було неможливо, а також створення**

[3] Перші полемічні твори написано руською мовою: «Посланіє до латын из их же книг» (1582 р.), «Ключ Царства Небесного» (1587 р.) Герасима Смотрицького, «О єдиной істинной православной вірі» (1588 р.) Василя Суразького, «Унія…» (1596 р.), ймовірно Іпатія Потія. Одночасно польською та руською мовою виходить «Казанье святого Кирила…» (1596 р.) Стефана Зизанія, «Описанье й оборона собору руского Бресейского» (1596 р.) (текст П. Скарги, переклад І. Потія), «Апокрисис» (по-польському 1597 р., по-руському 1598 р.) Христофора Філалета (М. Броневського), «Антиризис против Христофора Филалета» (по-руському 1599 р., по-польському 1600 р.) Іпатія Потія. Відтак всі великі антиунійні твори Мелетія Смотрицького першої чверти XVII ст. виходять польською мовою.

нової етнічно-національної парадигми поза межами конфесійної належності: русин — це необов'язково православний.

Експресивно продіагностував наслідки Берестейської унії вихованець польського канцлера та великого гетьмана Яна Замойського, посол у Туреччині та Франції, засновник Добромильського культурного осередку разом із друкарнею та монастирем Ян Щасний-Гербурт (1567 р. н.): «*Бо знаю добре про те, що з ними [русинами — автор] діється, почавши від Брестського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах шикають. На сеймиках братами називають, а на семах — відщепенцями. Це я знаю, бо все це правда. Але чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб Руси не були в Русі, — то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська*» [УСПД XVII ст., с. 179].

Отож бурхливі події XVI ст. можна звести до концентрації пограниччя чотирьох мов і культур: польської, церковнослов'янської, руської та латини. Основною ознакою ідентичності була релігія, меншою мірою — мова, позаяк кожен із представників еліти міг скористатися всіма зазначеними мовами. На думку Ендрю Вілсона, цей період можна означити як «*конфлікт ідентичностей*», хоч, власне, ці ідентичності ще не були цілком сформовані, а русини «*ніби пересувалися туди-сюди в певному культурному континуумі*» [3, с. 100]. Роль двох уній — політичної Люблінської 1569 року і релігійної Берестейської 1596 року — в етномовному самоусвідомленні русинів (українців) незаперечна. Попри асиміляційний польськомовний вплив внаслідок політичної унії та локалізовані протистояння цьому у шляхетських середовищах, релігійна унія спричинила кристалізацію нової провідної етнічної спільноти «Руси з Руссю» у супротиві до безальтернативних досі конфесійних спільнот — православної та католицької. У мовно-етнічних вимірах українства другу половину і кінець XVII ст. можна вважати суперечливим часом високого злету під обстрілами зміцнілого польського колонізатора і водночас часом руськомовних трофеїв у польському таборі.

Умовні скорочення

Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I — Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. — К., 1861. — Ч. II. — Т. I. — 530 с.

ДБВ — Документи брацлавського воєводства 1566—1606 років / упоряд. Крикун М., Піддубняк О. ; вступ М. Крикуна. — Львів : Наук. товво ім. Т. Шевченка, 2008. — 1217 с.

УСПД XVII ст., т. II, кн. 2 — Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. / упоряд., прим. В. Шевчука. — К. : Дніпро, 2001. — Т. II. — Кн. 2. Перша половина XVII ст. — 536 с.

Ст. 1588, кн. 1, т. III — Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. — Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. — Кн. 1. — Т. III / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — 672 с.

1. *Білоус Н.О.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації / Н.О. Білоус // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 65—83.
2. *Брехуненко Віктор.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / Віктор Брехуненко. — К., 2005. — 367 с.
3. *Вілсон Ендрю.* Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон ; пер. з англ. — К. : К. І. С., 2004. — 552 с.
4. Восточные славяне в XVI—XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие : материалы «круглого стола» // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 3—33.
5. *Грімстед П.* Кеннеді. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.) / Кеннеді П. Грімстед // Український історичний журнал. — 1989. — № 5. — С. 52—62.
6. *Ґудзяк Борис.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріярхат і ґенеза Берестейської унії / Борис Ґудзяк ; переклад Марії Габлевич, під редакцією Олега Турія. — Львів : Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — XVI + 426 с.
7. *Жмир В.Ф.* На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) / В.Ф. Жмир // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1. — С. 144—162.
8. *Липинський В'ячеслав.* Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного бу-

дівництва в XVII-ім столітті. Твори / В'ячеслав Липинський. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — 346 с.
9. *Лісовий Василь*. Культура — Ідеологія — Політика / Василь Лісовий. — К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. — 350 с.
10. *Мойсієнко В.М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI—XVII ст.: [монографія] / В.М. Мойсієнко. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. — 448 с.
11. *Мозер Міхаель*. Що таке «проста мова» / Міхаель Мозер // Причинки до історії української мови / за заг. ред. Сергія Вакуленка. — Харків : Харк. істор.-філолог. тов-во, 2008. — С. 75—111.
12. *Німчук Василь*. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI — початку XVII століть (Берестейська унія і українська культура XVII століття) / Василь Німчук. — Львів : Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. — С. 1—48.
13. *Огієнко Іван*. Українська літературна мова XVI-го і український Крехівський Апостол / Іван Огієнко. — Варшава, 1930. — Т. І. — 520 с.
14. *Огієнко Іван*. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. — К. : Либідь, 1995. — 293 с.
15. *Радевич-Винницький Ярослав*. Двомовність в Україні: теорія, історія, мова вживання: [монографія] / Ярослав Радевич-Винницький. — Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2011. — 592 с.
16. *Смолій Валерій*. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.) / Смолій Валерій, Степанков Валерій. — К. : Києво-Могилянська академія, 2009. — 447 с.
17. *Снайдер Тімоті*. Перетворення націй. Польща, Україна. Литва. Білорусь 1569—1999 / Тімоті Снайдер ; пер. з англ. Антон Котенко, Олександр Надтока. — К. : Дух і літера, 2012. — 464 с.
18. *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным / К. Харлампович. — Казань, 1898. — 524 с.
19. *Флоря Борис*. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII століття / Борис Флоря // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті : матеріали Четвертих «Берестейських читань» / ред. Борис Гудзяк ; співред. Олег Турій. — Львів, 1997. — С. 125—147.
20. *Франко Іван*. Характеристика руської літератури XIV—XVIII ст. / Іван Франко // Європейське відродження та українська література XIV—XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1993. — С. 342—372.
21. *Шевельов Юрій*. Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії / Юрій Шевельов // Історія української мови: [хрестоматія : упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко]. — К. : Либідь, 1996. — С. 191—205.
22. *Шевельов Юрій*. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; пер. з англійської Сергія Вакуленка, Андрія Даниленка. — Харків : Акта, 2002. — 1054 с.
23. *Яковенко Н.Н.* О языковом составе гродских и земскиг книг Правобережной Украины на протяжении XVII века / Н.Н. Яковенко // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепропетровск, 1983. — С. 64—72.
24. *Яковенко Наталя*. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
25. *Яковенко Наталя*. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко ; вид. 2-ге, перероблене та розширене. — К. : Критика, 2005. — 581 с.
26. *Mazur Karol*. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu Lubelskiego 1569 r. / Mazur Karol // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 2. — С. 41—56.

Iryna Farion

ON RUTHENIAN (UKRAINIAN) LANGUAGE AT THE CROSSROADS OF TWO UNIONS: UNION OF LUBLIN (1569) AND THAT OF BREST (1596)

Social status of Ruthenian (Ukrainian) language during the term between two unions — Union of Lublin (1569) and that of Brest (1596) — has been considered in the article. The impact of important socio-political factors upon functionalism of Ukrainian language and its reception by nobility and governing circles has been put under study. In the research-work the way of continual creation and consolidation of Ruthenian lingual ethnic consciousness against the background of traditional religious consciousness and in spite of active processes of polonization and assimilation has been exposed.

Keywords: Ruthenian language, Unions of Lublin and Brest, sociolinguistics, lingual ethnic consciousness.

Ирина Фарион

РУТЕНСКИЙ (УКРАИНСКИЙ) ЯЗЫК НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ДВУХ УНИЙ: ЛЮБЛИНСКОЙ (1569) И БРЕСТСКОЙ (1596)

В статье исследован общественный статус рутенского (украинского) языка в период времени между двумя унииями: Люблинской (1569) и Брестской (1596). Раскрывается влияние знаковых общественно-исторических факторов на функционирование украинского языка и его восприятие в шляхетско-правительственных кругах. Прослеживается путь непрерывного создания и утверждения рутенского языково-этнического сознания на фоне традиционной конфессиональной общности, вопреки активным полонизационным и ассимиляционным процессам.

Ключевые слова: рутенский язык, Люблинская и Брестская унии, социолингвистика, языково-этническое сознание.